

Een Bossche bomenwandeling - 9,3 km

(+ 4 km voor extra opties A en B)

Gebaseerd op het boekje Een Bossche Bomenwandeling, uitgegeven in september 1981 door Gemeente 's-Hertogenbosch, afd. Plantsoenen, dienst Gemeentewerken.

IVN 's-Hertogenbosch, 2019: Sjan Janssen, Alice Olde Klieverik.
Bijgewerkte versie: juli 2021.

De boom

Vanuit een grijs verleden en door alle culturen heen heeft de boom de mensheid intensief beziggehouden. Als symbool vinden we de boom dan ook terug in vele religies, volksverhalen en op oude afbeeldingen. In het wapen van 's-Hertogenbosch is zelfs een boom afgebeeld.

De boom kan vele functies hebben voor de mens. In de stad zijn bomen van onschatbare waarde en niet meer weg te denken. Door hun innerlijke schoonheid hebben ze een esthetische waarde, die het stadsbeeld ten goede komt; ze scheppen een prettig leefmilieu, een omgeving waarin we ons kunnen welbevinden. Daarnaast levert de boom een bijdrage aan de hygiëne van het milieu: zuivering van de lucht, het vermogen tot het binden van stof en het dempen van geluid. Boombeplantingen kunnen het verkeer geleiden, minder fraaie bebouwingen camoufleren en aan pleinen een menselijke schaal verlenen.

's-Hertogenbosch – het bos van de hertog

Zo'n negen eeuwen geleden bestond het gebied van 's-Hertogenbosch grotendeels uit bos en moeras. Hertog Godfried III liet in die tijd op een zanddonk, een verhoging ten zuiden van de samenvloeiing van de Aa en de Dommel, een jachthuis bouwen. Mede door de gunstige ligging ontwikkelde zich op deze plaats een samenleving. Zijn zoon, Hertog Hendrik I, stichtte in het jaar 1185 een vesting en zo begon in feite de geschiedenis van het latere 's-Hertogenbosch.

Als de stadsmuren konden spreken zouden ze verhalen vertellen over het handelslustige Bossche volkje, geteisterd door lange belegeringen, Hollandse en Spaanse veroveringen en veelvuldige overstromingen. Nadat de Vestingwet in 1874 afbraak van de vestingwerken voorschreef, ging een groot deel van haar markante fortificatiewerken verloren. Een gunstige beschikking van de regering bepaalde dat de walmuren tot een hoogte van 7 meter boven Amsterdams Peil behouden mochten blijven, zodat deze als waterkering konden dienen voor de stad. Dit besluit heeft in grote mate het karakter van onze binnenstad bepaald. Naast de vestingmuren bleven de grote bastions Vught, Oranje, Baselaar en St. Antonie alsook enkele rondelen en voetstukken van middeleeuwse muurtorens bewaard. Op de ongeveer 4 meter verlaagde wallen werden wegen aangelegd, omzoomd met lange rijen iepen die het oude stadsgedeelte omsloten.

In de tijd dat de stad de status 'vesting' had, stond zij aan vele belegeringen bloot. Om het volk gedurende die tijd van voedsel te voorzien, werden grote stukken grond binnen de wallen als tuinderij (warmoezerij) in gebruik genomen. De tuinders, warmoezeniers genaamd, omplanteden hun percelen met bomen en struiken, met uitzondering van de zuidkant, om een gunstig klimaat te scheppen voor hun gewassen.

Ook andere factoren -zowel op militair, economisch als godsdienstig vlak- bepaalden in de loop der eeuwen het groene gezicht van de Bossche binnenstad.

Het startpunt van deze rondwandeling is bij het [VVV-kantoor, Markt 77](#).

Uiteraard is het mogelijk een gedeelte van de route te kiezen. Indien u de wandeling wilt bekorten, zijn er vele straatjes en doorgangen om weer bij de Markt uit te komen en bij een volgende gelegenheid vanaf deze plaats de draad weer op te pakken.

Natuurlijk beoogt deze wandeling niet volledig te zijn; gezien het grote aantal bomen en boomrijke objecten blijft een deel daarvan onbesproken. Maar met deze wandeling kunt u de stad 's-Hertogenbosch ook eens door een 'groene bril' bekijken.

De vetgedrukte tekst is de routebeschrijving.

De cursieve teksten voorzien u van achtergrondinformatie.

Blauw verwijst naar een locatie of onderwerp, **groen** verwijst naar bomen ter plaatse.

De hoofdletters **A** t/m **O** op de kaart corresponderen met de letters **(A)** t/m **(O)** in de routebeschrijving.

START: Vanaf het VVV-kantoor wandelt u op de Markt langs de terrassen en schuin rechts naar het oude stadhuis (A). Hoog op de voorgevel ziet u het stadswapen van 's-Hertogenbosch.

Een boom neemt in dit wapen een belangrijke plaats in. Hij staat symbool voor het bos van de hertog waaraan de stad haar naam ontleent. Deze boom -een linde- komt reeds voor in het oudst bekende stadszegel van 1242. Ook verschillende ambachtsgilden van Den Bosch merkten hun producten met de boom als teken van de Bossche herkomst.

Loop links van het stadhuis de Ridderstraat in. Aan het eind gaat u rechtsaf, Achter het Stadhuis. Daarna linksaf, Achter Het Wild Varken. Vervolgens rechtsaf, Wolvenhoek.

*Op huisnummer 1 rechts bevindt zich het **nieuwe stadskantoor (B)**. Gedurende de openingstijden kunt u naar binnen gaan en rechtsachter door de glazen wand een blik werpen op de **binnentuin**. Daar staat een **ruim 100-jarige paardenkastanje** met een stamomvang van dik 3 m. Het behoud van deze boom was bepalend voor de vormgeving van het te bouwen stadskantoor (1977); door het treffen van afscherpende voorzieningen heeft de boom de bouwactiviteiten goed doorstaan.*

Op de vijfsprong (met **platanen) gaat u rechtsaf, Keizerstraat. Daarna linksaf, St. Jorisstraat (met **iepen**). Steek aan het eind de straat over en ga op de stoep naar rechts. Bij het verkeerslicht voor voetgangers steekt u de weg over (Zuidwal). Recht voor u ligt **bastion Oranje (C)**. In dit fraaie stadsparkje kunt u naar wens wat rondwandelen om enkele markante bomen te bekijken en van het weidse uitzicht over het **Bossche Broek** te genieten.**

*Bastion Oranje werd in 1634 aan de bestaande vestingmuur toegevoegd. Pas eind 19^e eeuw werd het omgevormd tot een stadsparkje. De **monumentale esdoorn** die midden op het bastion staat heeft een stamomtrek van bijna 4,6 m en is bijna 23 m hoog. Van de verschillende soorten esdoorns kan alleen de gewone esdoorn met zekerheid een leeftijd van meer dan tweehonderd jaar bereiken. Elders in Europa zouden enkele exemplaren staan die op 500 jaar tot zelfs 800 jaar oud worden geschat.*

Vlak nadat het blad is uitgekomen gaat de boom bloeien. Er vormen zich hangende trossen lichtgroene bloemen (bloeitijd april-juni). Als de gevleugelde splitvruchten (nootjes) rijp zijn vallen ze af en dwarrelen ze als een propeller naar beneden, wat ons doet denken aan helikopters.

*Achterin staan enkele **platanen**. Deze boomsoort is goed te herkennen aan de afbladderende schors, die grote geelgroene plekken achterlaat op de stam. De kenmerkende vruchtbollen, hangend aan steeltjes, zijn vooral in de winter goed zichtbaar. Esdoorn en plataan worden wel eens met elkaar verward, alhoewel het totaal verschillende boomsoorten zijn. Met name de handnervige bladeren lijken op elkaar.*

*Links staan enkele **acacia's** of **Robinia's**. De wetenschappelijke benaming (*Robinia pseudo-acacia*) verraadt al dat deze boomsoort geen echte acacia is, maar er op lijkt; daarom wordt hij in het Nederlands ook wel **valse acacia** genoemd. Of **witte acacia**, verwijzend naar de sterk geurende witte bloemtrossen in het voorjaar. De wat oudere Robinia is goed te herkennen aan de stam met de diep gegroefde schors en opvallend schuin verlopende brede ribben. Aan de twijgen en jonge takken zitten scherpe doornen. De bladeren zijn oneven geveerd met veel deelblaadjes. Deze grillig gevormde bomen verlenen in de winter een prachtig silhouet tegen het open polderlandschap van het Bossche Broek. Helaas zijn de bomen in verslechterde conditie.*

*Er staat ook een **zomerlinde** (of **grootbladige linde**) op het bastion. Van nature komen er twee soorten lindes in ons land voor, de zomerlinde en de winterlinde. Het meeste komt echter de Hollandse linde voor, een kruising van beide wilde soorten. De dieprode knoppen en het hartvormige blad in combinatie met de (vaak) scheve bladvoet maken de linde eenvoudig te herkennen. De boom bloeit in juni met zoetgeurende bloemen in gele hangende tuilen. De kleine ronde vruchten (nootjes) met langwerpige schutblad hangen tot in de winter aan de boom.*

*Verder staat er nog een **zomereik** (of **Hollandse eik**). De gelobde bladeren hebben een korte bladsteel, de eikeldopjes daarentegen hebben een lange steel. Bij de wintereik, die in deze regio nauwelijks voorkomt, is dat precies andersom. De bloeiwijze bestaat uit groengele katjes (mei). Aan de takken zitten meerdere eindknoppen bij elkaar, deze zijn bruin en rond. Een gevreesde kostganger op eikenbomen is de **eikenprocessierups**. Deze vormt een probleem voor de volksgezondheid omdat de brandharen bij mens en dier heftige huidirritaties en allergie kunnen veroorzaken.*

Na uw bezoek aan bastion Oranje wandelt u verder langs de vestingmuur in westelijke richting (Spinhuiswal, verderop Parklaan), met de singelgracht en het Bossche Broek links van u.

*In heel Nederland is in de vorige eeuw zeker 90 procent van het zeer uitgebreide iepenbestand verdwenen door de **iepziekte**. (of door preventief ruimen vanwege het onvermijdelijke besmettingsgevaar). Hierdoor heeft het Nederlandse landschap een behoorlijke verandering ondergaan. Ook de Parklaan bezit niet meer het stadsgezicht van weleer. Hier stonden tot de jaren '30 van de vorige eeuw sierlijke rijen Hollandse iep (een kruising tussen ruwe iep en gladde iep), die allemaal ten prooi zijn gevallen aan de iepziekte. Deze ziekte, ook*

wel *'the Dutch elm disease'* genaamd, wordt veroorzaakt door de iepenspintkever, die een besmettelijke en niet te bestrijden schimmel van boom tot boom overbrengt. Sinds de ontdekking in Nederland van het iepziekte-mechanisme wordt er in diverse landen in Europa en Noord-Amerika gewerkt aan selectie- en kruisingsprogramma's om 'resistente' iepen te ontwikkelen. Tegenwoordig zijn er weer verschillende hybride-iepen beschikbaar. Aan de Parklaan staan vandaag de dag rijen **lindebomen**. Maar de naar het licht (zuiden) gegroeide **plataan** (na de bocht bij de bankjes) en de overhangende **Weichselboom** getuigen nog van de sterk overheersende groeiwijze van de iepen. De Weichselboom, een prunussoort uit het Midden-Oosten, komt in onze omgeving niet zo veel voor. Naast aanplant, zoals hier aan de Parklaan rond 1900, schijnt deze soort verwilderd ook wel voor te komen in de duinen. De boom draagt in mei witte geurende bloemtrossen of -tuilen. De eivormige steenvruchtjes zijn zwart als ze rijp zijn. Vanaf de Parklaan zijn (aan de overkant) hier en daar nog restanten van oude bomen waarneembaar in de achtertuinen van de Vughterstraat. Deze bomen stonden in de **warmoezerijen*** (tuinderijen), die hier nog tot halverwege de 20^e eeuw in bedrijf waren. (*afgeleid van 'warmoes', een oud woord voor groente).

Aan het einde van de stadsmuur gekomen gaat u linksaf, bastion Vught (D). Volg het pad langs de kade van de singelgracht tot aan de brug.

Op dit bastion bevinden zich o.a. **treurwilg**, **plataan**, **Hollandse linde**, **zilveresdoorn** (onderkant bladeren zilvergrijs), **zomereik**, **vleugelnoot** en **es**.

Ga linksaf de brug op en neem halverwege links de stalen wenteltrap naar beneden. Sla op de vlonder rechtsaf en wandel onder de brug door. Klim recht voor u het trapje op en steek via de loopbrug het water over. Ga linksaf verder over het pad langs het water (Dommel).

In deze omgeving treft u bij het water bomen/struiken aan als **wilg** en **els**. Dit zijn vochtminnende houtgewassen.

Over de vlonder wandelt u onder twee bruggen door. Let goed op waar u uw voeten neerzet, er zijn enkele op- en afstapjes aan begin en einde van de vlonder.

Aan het einde treft u rechts bij de helling een **hazelaar** en **treurwilg** aan. Ook hazelaarstruiken groeien bij voorkeur op vochtige grond.

Klim rechts de trap op en wandel linksaf verder langs de stadsmuur (Westwal, wordt later St. Janssingel). Wanneer u boven aan de trap eerst even schuin naar rechts kijkt ziet u een groot open plein. Hier stond tot 1891 een middeleeuwse stadspoort (**Pieckepoort** of **Vughterpoort**). Na de sloop werd hier het boomrijke **Wilhelminapark** aangelegd, dat echter fasegewijs aan het gemotoriseerd verkeer ten prooi is gevallen. Het verkeersplein dat hier in de jaren '60 ontstond werd in de volksmond het **Heetmanplein** genoemd. Nu wordt het plein in fases opnieuw ingericht als een stadsparkje, met verwijzing naar de fundamenten van de oude stadspoort.

Aangezien dit een bomenwandeling is, is het wel aardig hier te vermelden dat van de eerste Willemsbrug over de Dommel de leuning uit boomstammetjes en takken bestond (eind 19^e eeuw); deze rustieke brug heeft bijna 40 jaar dienst gedaan en werd door de Bosschenaren **knuppeltjesbrug** genoemd.

Aan de Westwal en St. Janssingel zijn bij de herinrichting van de stadswal (2009) opnieuw **iepen** geplant. Een belangrijk kenmerk van deze boomsoort is dat de bladeren door een ongelijke bladvoet meestal 'scheef' aan hun steel zitten. Het blad kan wat stroef aanvoelen als het een (kruising met) ruwe iep betreft. De bladrand is gezaagd. Al in februari, wanneer de bladknoppen nog dicht zijn, begint de bloei (kleine rode bloempjes). Na de bloei komen de takken vol te zitten met ronde lichtgroene vleugeltjes ter grootte van een dubbeltje, met in het midden een zaadje. Wie niet beter weet, denkt dat dit de jonge blaadjes zijn. Pas bij de rijping van het zaad, dat in grote hoeveelheden omlaag dwarrelt, gaan de bladknoppen open. De iep wordt beschouwd als een ideale stadsboom o.a. omdat hij goed tegen luchtverontreiniging en (strooi)zout kan.

Aan de Westwal (ter hoogte van huisnummer 2) ligt het deels gereconstrueerde **bastion Maria (E)**, op een oude kaart uit de 17^e eeuw het **'bolwerck met de boomtjes'** genoemd. Hier is een modern stadsparkje ingericht met zowel inheemse als uitheemse bomen, o.a. een **Japanse honingboom**, **zilveresdoorn**, **Anna Paulownaboom**, **zomereik**, **beuk**, **hemelboom** en **tamme kastanje**.

In het sfeervolle **Berewouthof** aan uw rechterhand (niet vrij toegankelijk) staat vooraan een **trompetboom (Catalpa)**. De roomwit-gele trompetvormige bloemen staan in grote pluimen bijeen (bloeitijd juni-juli). In de herfst verkleuren de hartvormige bladeren naar heldergeel en draagt de boom lange smalle peulvormige doosvruchten. Rechtsachter staat een **Robinia** (pseudo Acacia).

Sierlijk zijn de omstreeks 1950 aangeplante **zilveresdoorns** aan de Van der Does de Willeboissingel, aan de overkant van het water, en aan deze kant tegenover voormalig klooster Mariënburg. Ook staan er enkele imposante **treurwilgen** aan de oever, een veel voorkomende solitaire boomsoort langs waterkanten (bloeiperiode april-mei, met frisgroene katjes).

Enkele meters na de Berewoutstraat loopt u (aan de St. Janssingel) rechts door een poort en doorgang naar de voormalige kloostertuin Mariënborg (F).

Sinds 2006 is dit een vrij toegankelijk stadspark. Er staan verschillende opmerkelijke bomen.

*Direct links staat een oude **Taxus** of **venijnboom**. Deze inheemse conifeersoort groeit vrij traag en kan zeer oud worden. Alle delen van de Taxus, behalve het rode vruchtvlies van de (schijn)bessen, bevatten de giftige stof **taxine**. Het rijpe rode vruchtvlies is zoet en wordt dan graag gegeten door lijsters en andere vogels. Het gif uit de naalden wordt tegenwoordig veel gebruikt in medicijnen tegen kanker.*

*De kaarsrechte hoge **mammoetboom** of '**Sequoia**' (Sequoiadendron giganteum), aan de overzijde rechts bij het hek en speeltuintje, is de grootste boomsoort ter wereld (tot 90 m hoogte) en kan enkele duizenden jaren oud worden. Dit naar verhouding bescheiden exemplaar is hier geplant omstreeks 1900 en heeft inmiddels een omtrek van ruim 3,6 m en is ca. 28 m hoog.*

*De **Amerikaanse tulpenboom** (Liriodendron tulipifera), midden op het grasveld, wordt qua naam vaak verward met de **Magnolia** (officieel **beverboom** geheten) die in de volksmond ook wel tulpenboom wordt genoemd vanwege haar opvallende wit-rose op tulpen lijkende bloemen. Magnolia's bloeien al heel vroeg in de lente, nog voordat de boom bladeren heeft. Beide soorten zijn overigens wel familie van elkaar (Beverboomfamilie). De echte tulpenboom kan tot tientallen meters hoog groeien en wordt daarmee fors groter dan de meeste Magnolia's. In dit park staat een nog jonge Magnolia in de border rechts naast het kruisbeeld. Het typische blad van de Amerikaanse tulpenboom heeft de vorm van een tulp. De geeloranje bloemen zitten verscholen tussen de bladeren, waardoor ze vaak over het hoofd worden gezien. Bloeitijd juni-juli. Het blad kleurt in de herfst geel. Andere bomen in dit park zijn o.a. **beuk, iep, es, eik, esdoorn, okkernoot (walnoot)**.*

Keer na uw rondje door het park via dezelfde doorgang terug naar de St. Janssingel. Ga daar rechtsaf en loop de straat uit.

*Aan de St. Janssingel ligt links het deels gereconstrueerde **bolwerk Sint Jan (G)** met informatiecentrum en horeca aan het water. Op het dak is een klein parkje aangelegd met o.a. **valse Christusdoorn (Gleditsia)**. Omdat deze boomsoort snel groeit en een hoogte van 20-30 m kan bereiken, is het een boom die snel schaduw geeft, terwijl de smalle even geveerde bladeren wel veel licht doorlaten. De boom heeft onopvallende groen-witte bloemen in trossen (juni). In de herfst kleurt het blad geel. De vruchten zijn grote bruinzwarte platte peulen (vaak met een draaiing). Er bestaan Gleditsia-soorten met en zonder doornen op stam en takken.*

*Wanneer u aan het eind van de St. Janssingel bij de Wilhelminabrug naar links kijkt heeft u zicht op het station. Ruim een eeuw geleden stonden langs de statige **Stationsweg** kastanjes en jonge iepen. In 1885 werden de kastanjes gerooid in verband met de aanleg van een trottoir en om de ontwikkeling van de iepen niet te belemmeren. Na 35 jaar (1920) ongestoorde groei ontkwamen ook deze iepen niet aan een grootse snoeibeurt die op bijna alle bomen in de stad werd toegepast. De bomen werden gekandelaberd. **Kandelaber** is een snoei-techniek waarbij alle takken worden afgezaagd tot dicht bij de stam. Na deze 'aanslag' overleefd te hebben, sloeg het noodlot nog harder toe in de vorm van de besmettelijke iepziekte. Men besloot in 1933 alle iepen aan de Stationsweg te rooien. Ondanks deze tegenslag zijn er telkens weer iepen geplant, maar door de sterke toename van het verkeer zou deze weg nooit meer de 'lommerrijke laan' van weleer kunnen worden.*

*Tegenwoordig staan er **platanen** op de middenberm. Deze boomsoort zie je veel in de stad. De boom is goed bestand tegen luchtvervuiling en zuivert daarnaast de lucht van roetdeeltjes/fijnstof. Met zijn grote bladeren is de plataan ook een fijne schaduwboom, die op warme, zonnige dagen voor verkoeling kan zorgen.*

Steek op het kruispunt bij de brug rechtdoor de straat over naar Buitenhaven.

*In 1950 werd een nieuwe selectie **essen** geplant ter vervanging van de iepen. Kenmerkend voor de es is de dikke zwarte eindknop aan de takken. In de bloeitijd (april) staan de bloemen in pluimen. Het oneven geveerde blad kleurt geel in de herfst. De vruchten, gevleugelde noten, hangen in bruine bundels vaak de hele winter nog aan de boom.*

*Een relatief nieuwe ziekte in Nederland (sinds 2010) is **essentaksterfte**. Door aantasting via het blad door een uit Azië afkomstige schimmel (vals essenvlieskelkje) sterven eerst veel takken en uiteindelijk de hele boom. Met name jonge bomen en essen in bossen lijken het meest kwetsbaar te zijn. Tot nu toe is men er nog niet in geslaagd een goede behandelmethode te vinden..*

Halverwege de straat steekt u rechts door De Vergulde Truffel naar de Brede Haven. Sla hier linksaf en loop de straat uit.

*In dit sfeervolle, vrijwel geheel gerestaureerde gedeelte van 's-Hertogenbosch zijn **lindebomen** geplant.*

Wandel rechtsaf over de Boombrug en direct weer rechtsaf, Handelskade.

Ga de eerste straat linksaf (Jan Heinsstraat) en loop die helemaal uit.

De **Boombrug** is vernoemd naar de voormalige waterpoort Den Boom, die in vorige eeuwen op deze plek heeft gestaan. De haveningang kon tussen de twee torens van de waterpoort worden afgesloten met een zware drijvende mastboom.

Op de hoek Handelskade/Jan Heinsstraat staat een oude **kersenboom** (*Prunus*) wiens takken tot boven de Binnendieze reiken.

In 1914 ontstond er over de bomen in de **Jan Heinsstraat** een felle discussie tijdens een raadsvergadering. Door de zware iepen die er destijds stonden bleef het wegdek constant smerig en nat. Het voorstel om alle bomen te rooien ging echter niet door. Vier jaar later zette de discussie zich voort en nu naar aanleiding van een voorstel van het college van burgemeester en wethouders. De voornaamste argumenten waren toen dat de iepen te dicht op elkaar stonden en bij stormweer dreigden om te vallen. Bovendien zou de iep geen goede straatboom zijn en zeker niet sierlijk van vorm. Men zag liever 'eschdoorns, acacia's, linde- of kastanjabomen'. Ter plaatse constateren we dat de iep inderdaad het veld heeft moeten ruimen voor één van de genoemde soorten: de **linde**. Als u even rechts de **Pastoor de Kroonstraat** in kijkt ziet u nog een rij oude **platanen** staan. Gunstige standplaatsfactoren, zoals een open talud, zorgden ervoor dat deze zeer dicht op elkaar geplante bomen toch tot volle wasdom zijn gekomen.

Steek bij het verkeerslicht de weg over en wandel via de brug (Zuid-Willemsvaart) de Citadellaan in.

De gemeente 's-Hertogenbosch heeft de ambitie de Zuid-Willemsvaart te **transformeren van kanaal naar park**, het **Zuid-Willemspark**. Een multifunctionele landschappelijke en stedelijke parkzone van 12 km die de binnenstad met het buitengebied verbindt, van het Máximakanaal in het zuiden tot aan de Maas in het noorden. Een van de ontwikkelingen zal zijn dat hier in de binnenstad een nieuwe groenstructuur wordt aangelegd van ruim 1 km. Dit stadspark, het gedeelte binnen de vestingwerken, kenmerkt zich nu door een laan van **zilveresdoorns**. Deze bomen kunnen bij uitval vervangen worden door andere soorten en ook kan gekozen worden voor het behouden van deze open plekken. Door een keuze voor een andere boomvorm, gevarieerde losse plantafstanden (niet in de rij) en minder hoge bomen kan hierdoor een goede balans ontstaan tussen beschaduwde en zonnige plekken. Door variatie in soorten en gebruik van bomen met sierwaarde en/of vruchten zal de bomenlaan langs dit tracé langzaam veranderen naar een biodiverse boombeplanting. De (steile) taluds kunnen ingevuld worden met beplanting ten behoeve van stadslandbouw, sierbeplanting of ingezaaid met bloemenmengsels. (bron: Inspiratiedocument uit 2017 op www.denbosch.nl).

Ga nog een brug over (Aa) en sla direct rechtsaf, Van der Weeghensingel. Loop het pad langs het water helemaal uit tot aan de volgende brug. Ga verder bij Vervolg hoofdroute.

De Van der Weeghensingel wordt gesierd door zeer zware **paardenkastanjes** (ofwel **wilde kastanjes**) met opvallend brede kronen. De kastanjes hebben takken die dik en zwaar zijn. Ze groeien eerst vrijwel horizontaal van de stam af en schieten later steil omhoog. Deze op 'kandelaars' lijkende bomen dragen in het voorjaar talrijke 'kaarsen' van bloemen. De handvormige bladeren, die vroeg in het voorjaar uit de dikke en kleverige knoppen botten, verkleuren in de herfst prachtig geel. Ter voorkoming van schade werden hier niet- vruchtdragende kastanjes aangeplant (kastanjabolsters zijn hard en stekelig).

Extra opties ► A en B ◀ (+4 km)

Op het kruispunt Van der Weeghensingel/Jan de la Barlaan bestaat de mogelijkheid de hoofdroute te verlaten voor een 'uitstapje' naar het Prins Hendrikpark.

Ga daarvoor linksaf op de Jan de la Barlaan (oversteken en aan de rechterkant van de straat blijven lopen). Volg de bochten in de doorgaande weg (verderop Kapelaan Koopmansplein en Jan Schöfflerlaan) tot aan de Mgr. Van Diepenstraat.

Op de kruising met de Gelderse Dam recht door oversteken (zie * op kaart).

A ► Rechts van de Mgr. van Diepenstraat ligt het **Prins Hendrikpark. U kunt een ronde om de plas wandelen, naar keuze linksom of rechtsom over de voetpaden. Keer terug naar dezelfde plaats als waar u nu staat. (*)**

*Dit park werd in 1935 in het kader van de werkverschaffing (het was crisistijd) aangelegd rondom een kunstmatig meer. Deze is ontstaan door zandwinning ten behoeve van de ophoging en bebouwing van een nieuwe woonwijk, De Muntel. De plas heeft de naam **IJzeren Vrouw** gekregen, vernoemd naar de baggermachine die de plas heeft uitgegraven (analoog aan de IJzeren Man, een eerder gegraven kunstmatig meer in Vught). Er staan **vele mooie bomen en struiken** in het park (deze worden hier niet nader beschreven). Aanvankelijk was het de bedoeling de Zuid-Willemsvaart om de wijk De Muntel heen te leggen, maar dit ging destijds vanwege de hoge kosten niet door. De bomenrij aan de Van Lanschotlaan is nog een stille getuige van dit plan. Voor een kijkje in de Van Lanschotlaan, de 'Maliebaan van Den Bosch', zie optie B ◀ hieronder.*

B ◀ Links van de Mgr. van Diepenstraat liggen enkele hoge appartementsgebouwen, 'De Amazones'.

Steek de straat over en wandel naar rechts over het trottoir. Na de eerste woontoren gaat u linksaf over een pad tussen de gebouwen door. Recht voor u ligt de 500 m lange Van Lanschotlaan.

*Na de aanleg van de uitbreidingswijk De Muntel (begin vorige eeuw) was een omlegging gepland van de Zuid-Willemsvaart. De Bosschenaren zouden dan geen last meer hebben van openstaande bruggen als gevolg van het scheepvaartverkeer. Vanwege de hoge kosten ging deze omlegging niet door. Op de gereserveerde gronden werd een plantsoenachtige, grootse allée aangelegd met zes rijen lindebomen. Dit werd de **Maliebaan van Den Bosch** genoemd (refererend aan de Maliebaan in Den Haag en Utrecht). **Malie** is een oud spel, waarbij een houten of leren bal met een slaghout op een lange baan met zo weinig mogelijk slagen tussen twee palen wordt geslagen. Het spel is een voorloper van het kolfspel en golf. Later werd de laan omgedoopt tot Van Lanschotlaan, genoemd naar de toenmalige burgemeester van 's-Hertogenbosch. De laan verbond de Ortheneseweg met de entree van het Prins Hendrikpark. Door verdergaande bebouwing (huizen, parkeerplaatsen en dwarsstraten) is in de loop van de tijd natuurlijk wel het een en ander veranderd hier. Zo zijn er nog **vier rijen lindebomen** over van de zes en is de laan een wandelpad geworden.*

U kunt hier als u wilt een rondwandeling maken tussen de lindebomen en vervolgens terugkeren naar de Mgr. van Diepenstraat (*).

Wanneer u weer bent aangekomen op hetzelfde punt als waar u begonnen bent aan de Mgr. van Diepenstraat (*), keert u terug naar de hoofdroute via Jan Schöffelaan, Kapelaan Koopmansplein en Jan de la Barlaan. Blijf aan de linkerkant lopen. Ga via de brug de Aa over en wandel rechtdoor, Van Berckelstraat. Lees dan in de alinea hieronder verder bij de derde zin: “Via de volgende brug gaat u het kanaal over (Zuid-Willemsvaart).”

Vervolg hoofdroute: Steek de Jan de la Barlaan over en ga dan rechtsaf de brug over (Aa). Loop aan de linkerkant van de Van Berckelstraat. Via de volgende brug gaat u het kanaal over (Zuid-Willemsvaart). Bij het voetgangersstoplicht (links) steekt u de straat over naar het Kardinaal van Rossumplein.

*Aan weerszijden van het kanaal ziet u weer rijen **zilveresdoorns**. De herfstkleur van deze bomen kan prachtig zijn: van zilvergrijs tot purperrood.. Op het Kardinaal van Rossumplein staan **platanen**. Het plein was vroeger een handelsplaats van de **veemarkt**. In 1931 nam het Brabanthallencomplex deze functie over.*

Houdt op het plein schuin links aan en wandel de Sint Josephstraat in. Bij het eerste straatje linksaf, Redemptoristenpad. Op het pleintje verderop kunt u door de openstaande poort links even een kijkje nemen in de **Jeroen Boschtuin (H), voorheen een kloostertuin, tegenwoordig een openbaar stadsparkje. Verlaat het parkje weer door dezelfde poort.**

*Het bomenbestand hier bepaalt in belangrijke mate de (besloten) sfeer van de tuin. Helaas zijn met name de oudere bomen (waaronder de **paardenkastanjes**) in niet al te beste staat. Het plan is om de tuin langzaam om te vormen tot een **arboretum** met een grote diversiteit aan bomen.*

Wandel rechtdoor het oude straatje (In Den Boerenmouw) helemaal uit. Vóór het ommuurde hof van de **St. Janskathedraal (I) gaat u linksaf (Hinthamerstraat). Eerste straat rechtsaf, Sint Janskerkhof.**

*Op de hoek staat een markante **Hongaarse zilverlinde**. Een prachtige boom die direct te herkennen valt aan het donkergroene blad met de wit-viltige onderkant. In het hof van de kathedraal staat een zeer oude **esdoorn** met merkwaardige wratten op de stam. Daarachter een **paardenkastanje** en een **treurbeuk**, een boom die op oudere begraafplaatsen bijna nooit ontbreekt. Op het pleintje links staat een **amberboom**. De handvormige, spits gelobde bladeren kleuren in de herfst fel geel, oranje en rood. De bolvormige vruchten hangen aan steeltjes in de boom. Bezienswaardig is ook de **meerstammige plataan**, aan de straatkant voor het hek. Deze vorm treffen we bij zeer oude boombestanden vaker aan. In vroeger tijden werden veelal vertakte heesters aangeplant, waarvan men later ter plaatse door vormsnoei een boom maakte.*

*Enkele oude **kastanjes**, **lindes** en **esdoorns** staan nabij de zuideringang van de kathedraal.*

Aan het eind van Sint Janskerkhof slaat u linksaf, Choorstraat. Op de splitsing rechtsaf, Papenhulst.

*Als u **de dikste kastanjeboom van Den Bosch** wilt zien, gaat u op de splitsing eerst even linksaf de Clarastraat in en na huisnummer 12 naar rechts. U vindt de paardenkastanje rechtsachter op de parkeerplaats. De boom is meer dan 130 jaar oud en heeft een omvang van 4,8 m. Keer terug naar de Clarastraat en sla linksaf. Vervolg de route rechtdoor, Papenhulst.*

Na de brug over de Binnendieze loopt u direct rechtsaf het park in, de **Casinotuin (J). Volg enkele tientallen meters verderop het pad naar links onder de weg door en ga vóór de stadsmuur links de trap op. Wandel rechtdoor langs de stadsmuur, aan de rechterkant van de Hekellaan.**

*De Casinotuin dankt haar naam aan de voormalige omsloten tuin van de **herensociëteit Casino**, die alleen toegankelijk was voor leden van de vereniging. Het terrein van de huidige Casinotuin was tot ver in de 19^e eeuw*

nog een **bleekveld** voor de was en **vuilstortplaats** voor de bewoners van de stad. In 1867 heeft de sociëteit het veld gehuurd, later gekocht van de Gemeente en getransformeerd tot een mooie tuin, met brug over de Binnendieze en een muziektent. Sinds 1935 is de tuin weer eigendom van de Gemeente en werd de Casinotuin een openbaar **stadspark**. Niet alle bomen hebben de tand des tijds doorstaan, maar een aantal is nog terug te vinden, zoals **esdoorn**, **paardenkastanje**, **beuk**, **treurbouk** en **boomhazelaar**.

De **beuk** komt van nature voor in de bossen van bijna heel Europa, maar werd ook veel aangeplant in bossen en parken. De boom is te herkennen aan de gladde grijze stam en de brede ronde kroon. Het ovale donkergroene blad heeft een gave bladrand waar een lichte golf in zit. De takken dragen spits afstaande bruine knoppen. De bloemen zijn onopvallende katjes (mei), de vruchten driekantige nootjes in stekelige napjes (beukenootjes).

De **boomhazelaar** (of **Turkse hazelaar**) is al sinds de oudheid populair als vruchtboom (hazelnoot) en in de 16e eeuw in West-Europa ingevoerd. Als stads- en sierboom wordt deze soort pas sinds de tweede helft van de 20^e eeuw veelvuldig toegepast.

Boven bij de trap aan de **Hekellaan** staat een grote **plataan**. Dit is waarschijnlijk de grootste in zijn soort van de Bossche binnenstad (stamomvang ruim 4,1 m). De boombeplanting langs de Hekellaan bestaat uit **Krim lindes** (afhangende takstand, glimmende donkergroene bladeren) en **Hollandse lindes** (zachtgroene bladeren).

Eind 19^e eeuw werd op de toentertijd afgegraven stadswallen een plantsoen met wandelpromenade aangelegd, een oase van groen en rust voor de Bossche burgerij, kortweg '**het plantsoen**' genoemd. Tegenwoordig ligt aan de rechterzijde van de Hekellaan de **vernieuwde stadswalzone**, met gerestaureerde vestingwerken en de ondergrondse parkeergarage St.-Jan. Op het dak van de parkeergarage is de historische vestinggracht teruggebracht.

De Hekellaan volgend ziet u bij het **rondeel** (met de reiger uit het schilderij Hof van Eden van Jeroen Bosch) enkele **zilveresdoorns** staan. Aan de overkant van de Hekellaan ligt de **Bethaniëstraat** waar zich vroeger, net als aan de Parklaan, de tuinderijen van de warmoezeniers bevonden.

Op bastion Baselaar (K), waar de ingang van parkeergarage St-Jan is, volgt u naar rechts de stadsmuur. Wandel over het gras met een boog linksom achter de parkeergarage langs. U komt weer uit op de Hekellaan. Steek het Vonk en Vlamlantje over en wandel rechtdoor langs het rugbyveld naar bastion Sint-Anthonie (L) aan het einde van de Hekellaan.

Het in 1626 aangelegde **bastion Baselaar** heeft geen militaire functie meer vervuld omdat aan de belegeringen een einde was gekomen. In de eerste helft van de vorige eeuw vonden op dit bastion talloze muziekkuitvoeringen plaats. Op oude foto's is te zien dat hier ook een muziekkiosk stond. Tussen de vele bomen die het bastion rijk is (**linde**, **esdoorn**, **plataan**, **paardenkastanje**) is als bijzonderheid -vlak bij de zuidmuur rechts achterin- een **Japane honingboom** te vinden. Deze boomsoort, die pas in de nazomer bloeit met 15 cm lange witte trossen, verspreidt tijdens de bloei een heerlijke geur. In ons westerse klimaat komen echter niet alle honingbomen tot bloei. Links ernaast een prachtig ontwikkelde **Spaanse aak** of **veld-esdoorn**. Spaanse aak heeft vaak de vorm van een heg of struik; als boom zie je 'm minder vaak. Kenmerkend voor deze esdoornsoort zijn de stompe lobben van het blad; de vleugels aan de splitvruchten liggen horizontaal bijna in elkaars verlengde.

Direct na het Vonk en Vlamlantje staat aan de Hekellaan een **bijzondere haagbeuk**. In het Latijn heet deze boom *Carpinus betulus* 'Quercifolia', wat letterlijk vertaald betekent dat de haagbeuk blaadjes draagt die op eik lijken. Er zijn inderdaad 'eikenblaadjes' te vinden (goed zoeken), hoewel het haagbeukenblad domineert bij deze boom. Een bijzonderheid is dat de wortels en de stam als het ware vervloeien tot in de kroon.

Rond het **rugbyveld** staan grote **paardenkastanjes**. U kunt het onverharde pad langs de muur volgen en onder enkele laag en breed hangende boomtakken door wandelen van **paardenkastanje**, **plataan** en **linde**. Net voor de Jacob van Maerlantstraat bevindt zich aan de Hekellaan een **markante zilverlinde**. Deze boom heeft een opmerkelijke stamverdikking met een omtrek van 4,6 m op ca 2 m hoogte. Deze verdikking is ontstaan doordat deze soort is geënt op een andere soortgenoot, waarschijnlijk de Hollandse linde. Dergelijke 'veredelingen' worden toegepast met het doel de gewenste, maar zwakkere soort of cultuurvorm het sterkere wortelgestel van zijn oorspronkelijke voorvader te geven.

Bastion Sint-Anthonie is in 1618 gebouwd als onderdeel van de Bossche vesting. De gracht die om het bastion liep is in 1907 gedempt. Dit bastion heeft enkele opmerkelijke vrijstaande bomen, o.a. een **plataan** (met een stamomtrek van 5,5 m), **rode paardenkastanje** (omtrek 3,9 m, inmiddels helaas in verslechterde staat) en **beuk** (stamomtrek 5,8 m). Voor slechts enkele bomen in de stad is dit 'vrije leventje' weggelegd. Terwijl een boom in het landschap een takvrije stam van één 'koehoog' heeft, moet de stadsboom meestal opgekrond worden tot 'vrachtwagenhoogte' (ca. 4,5 m). Bovendien hebben klachten van burgers over lichtgebrek, vocht en bladval flinke snoei beurten tot gevolg, tot aan het eerdergenoemde 'kandelaberen' toe. Deze noodoplossingen zijn uiteraard niet bevorderlijk voor de groei van de boom. Op dit bastion zijn enkele bomen in ieder geval voor dit soort maatregelen gespaard gebleven. Duidelijk valt aan zijn habitus (natuurlijke vorm) te zien wat dat voor een boom kan betekenen. Een bijzonder fraai ontwikkelde bruine beuk is helaas inmiddels gekapt omdat hij

waarschijnlijk was aangetast door de honingzwam. Andere bomen op dit bastion zijn **esdoorn, Robinia, linde, okkernoot, tamme kastanje, zomereik, es, Amerikaanse tulpenboom**.

Aan het eind van bastion Sint-Anthonie gaat u rechts het trapje op. Wandel over de loopbrug van de deels gereconstrueerde stadswal langs de drie kanonnen en ga op het eind het trapje af.

Weer op de Hekellaan gaat u naar links en vóór het rugbyveld linksaf, Jacob van Maerlantstraat. Direct na het sportveld slaat u rechtsaf. Voorbij het dierenparkje wandelt u naar links het **Zuiderpark in (M).** Vooraan bij het water staan **moerascipressen**. Dit zijn bladverliezende naaldbomen, een soort die van nature voorkomt in het zuidoosten van Noord-Amerika. In onze streken zien we ze vooral in parken en als straatboom. Het Zuiderpark is in 1958 aangeplant met een assortiment bomen dat geschikt is voor lage gronden, zoals **laurierwilg, vleugelnoot, moeraseik, es, els en schietwilg**. De grondwaterspiegel ligt slechts een halve meter beneden het maaiveld.

Negeer de eerste brug naar rechts, houdt het doorgaande pad aan.

Langs het pad staan rijen **vleugelnoot**. Deze boomsoort is nauw verwant aan de walnoot/okkernoot. Kenmerkend is de bloeiwijze in de lange afhangende aren. De gevleugelde nootvruchtjes hangen met velen bijeen aan lange trossen.

Bij de eerstvolgende brug gaat u rechtsaf het water over en direct weer rechtsaf. Volg het pad links van het water.

De smalle hoge bomen in de cirkel zijn **Italiaanse populieren**. Links van het pad staat een rij **okkernoot- of walnootboompjes**. Verderop links in het open grasveld twee grote **moeraseiken**. De scherpgepunte bladeren lijken op die van de Amerikaanse eik, maar zijn veel kleiner en de recht afstaande slippen zijn dieper ingesneden. In de herfst kleurt het blad donkerrood. De moeraseik heeft eikels in zeer ondiepe napjes.

Vóór de vaste plantentuin gaat u rechtsaf, langs de bankjes. Aan het eind rechtsaf en direct weer rechtsaf, de brug over.

Aan de waterkant staat een rij **hartbladige elzen**. De vrouwelijke vruchtkatjes van de els zijn na rijping te herkennen als donkere houtige kegeltjes (elzenpropjes).

Aan de andere kant van de brug staat links en rechts een **grauwe abeel**. Het laat zich raden waarom deze populiersoort ook wel 'ogenboom' wordt genoemd.

Direct na de brug gaat u linksaf (Limietlaan).

U wandelt door een laan met **lindebomen**. Verderop links, ter hoogte van de trap naar de parkeergarage, staat een prachtige vrijstaande **beuk**.

Bij de voetgangersingang van de parkeergarage gaat u rechts de trap af en via de loopbrug over het water door de opening in de stadsmuur. Wandel rechtdoor via de Casinotuin en de brug over de Binnendieze naar de Cavaleriestraat. Aan het eind rechtsaf, Triniteitstraat, tot aan het grote plein, de Parade (N).

Vanaf de jaren 1930 tot halverwege '60 stond rondom het plein van de **Parade** een **carré van lindebomen**. De inrichting van de Parade als parkeerplaats voor auto's veroorzaakte destijds echter een versnelde aftakeling van de lindes. In 1966 werden alle lindebomen gerooid en vervangen door **paardenkastanjes**. Sinds 2007 is de Parade niet meer in gebruik als parkeerterrein. De kastanjabomen werden echter aangetast door de moeilijk te bestrijden **kastanjabloedingsziekte** en begin 2021 zijn ook deze bomen allemaal gerooid. Vanaf eind 2021 komen er gefaseerd 122 **iepen en lindes** voor in de plaats, eveneens in carrévorm. De keuze voor twee verschillende soorten bomen verkleint het risico dat alle bomen ziek worden. Een deel van de gekapte kastanjabomen heeft inmiddels een tweede leven gekregen op de Parade in de vorm van een ruim 3 meter lange **bank**, gemaakt door Stichting Stadshout. Voor deze bank zijn ongeveer zes kastanjabomen gebruikt (niet alle delen waren geschikt doordat de bomen ziek waren).

In de buurt van de Sint-Jan zijn mogelijk **vleermuizen**. Zij hebben bomen nodig om hun weg te vinden naar het Bossche Broek. Tegelijk dragen bomen ook bij aan het groene karakter van de Parade. Daarom werden aan de rand van het plein tijdelijk bakken geplaatst met bomen van 5 meter hoog.

Steek het plein over in de richting van de Sint Jan. Voor de klokkentoren van de kathedraal gaat u linksaf door de Kerkstraat.

Halverwege, op het **kerkplein (O)** staat rechts een **Hollandse linde**. Deze boom staat op de plaats waar eens een ruim 100-jarige bruine beuk domineerde. Helaas is deze reus in één dag geveld (1981). Menselijke activiteiten zijn mede oorzaak aan zijn voortijdige val. Zijn aftakeling begon in 1968, toen de tuin voor de Nederlands Hervormde kerk veranderde in een wandel- en winkelpromenade. De oude beuk, geteisterd door graafwerkzaamheden, aanleg van leidingen, ophoging en gaslekkage, heeft het ondanks de vele

*noodmaatregelen niet meer kunnen redden. In de ontstane leegte verscheen de Hollandse linde, welke al van oudsher in dorpen en steden als middelpunt op pleinen en markten werd geplant. Ook als 'gedenkboom' werd hij vaak gebruikt. De linde kan een respectabele leeftijd bereiken. Er zijn exemplaren bekend van vele eeuwen oud. Minder opvallend wellicht, maar zeker vermeldenswaard is links op het plein de **geelbloeiende paardenkastanje** ook wel **gele Pavia** genoemd.*

Teruggekeerd op de Markt en bij het VVV-kantoor heeft u de Bossche bomenwandeling voltooid.

Bronvermelding:

- Een Bossche bomenwandeling, Gemeente 's-Hertogenbosch, 1981
- Gids van bomen in Europa, Alan Mitchell, Tirion Natuur, 2009
- ANWB bomengids van Europa, Owen Johnson, ANWB 2005
- Weekkrant Bossche Omroep

www:

- bomenbieb.nl
- vdberk.nl/bomen
- floravannederland.nl
- bossche-encyclopedie.nl
- erfgoedshertogenbosch.nl
- denbosch.nl/projecten/zuid-willemspark
- s-hertogenbosch.nl/geoportaal/kaarten/bomen
- bomeninfo.nl

Topografische kaart: www.openstreetmap.org

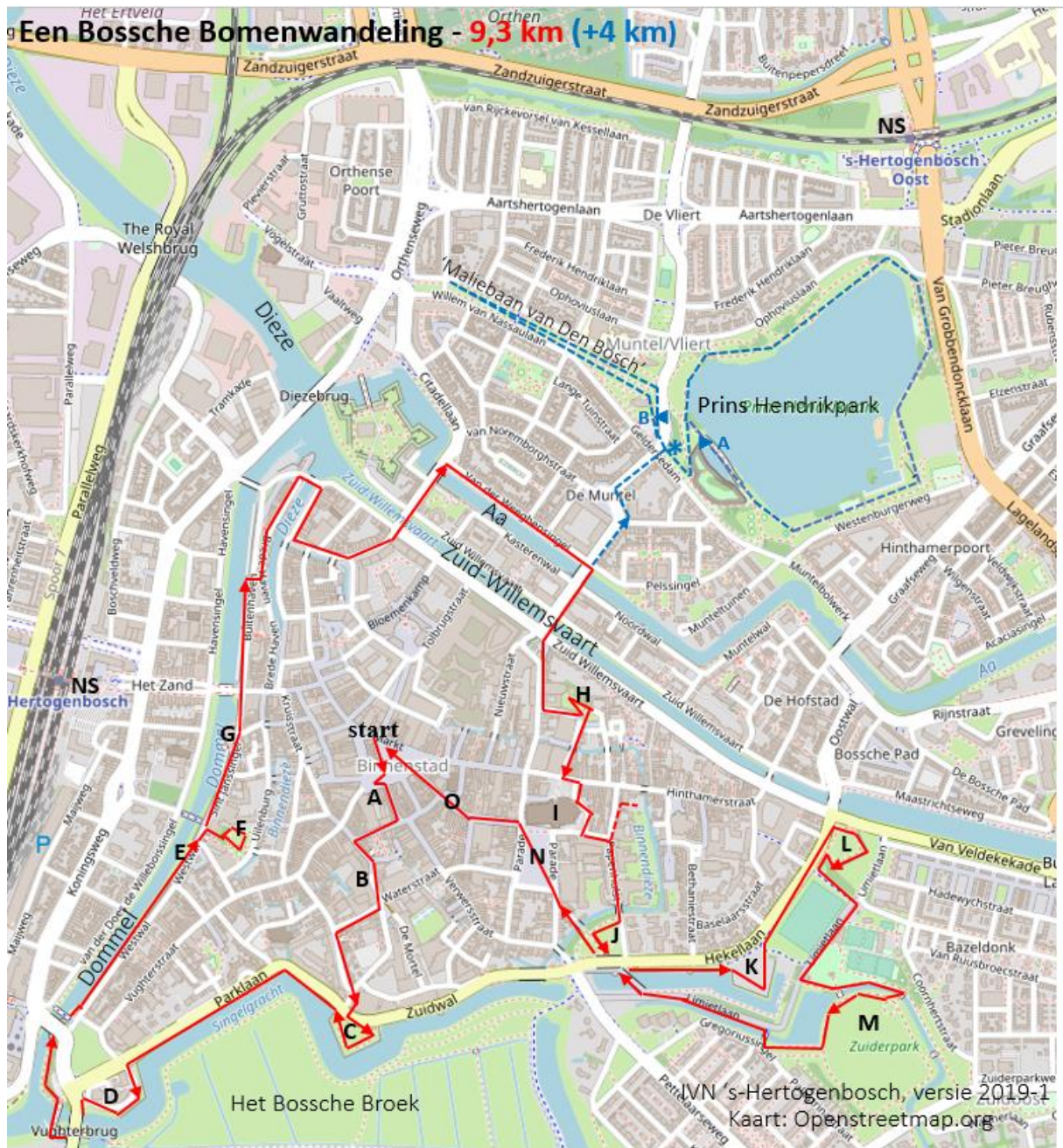
Tip 1: Kijkt u voor andere natuurwandelingen in en om de stad 's-Hertogenbosch ook eens op onze website: www.ivn-s-hertogenbosch.nl/natuur-activiteiten/ommetjes.

Tip 2: IVN 's-Hertogenbosch organiseert regelmatig publiekswandelingen. Een ervaren natuurgids kan u dan allerlei wetenswaardigheden vertellen over het gebied. Deze wandelingen zijn gratis en u hoeft zich niet vooraf aan te melden. Kijk voor data op www.ivn-s-hertogenbosch.nl op de activiteitenkalender of in de IVN activiteitenfolder. De wandelingen worden ook aangekondigd in de plaatselijke pers.

Tip 3: Vermeldenswaard is ook Stichting Boom & Bosch (www.boomenbosch.nl). Deze stichting beoogt het nut, de zorg, maar vooral ook het behoud van bomen in 's-Hertogenbosch en omstreken onder de aandacht te brengen. Zowel bij burgers als bij gemeentebestuur, beleidsmakers en uitvoerende instanties.

Tot slot:

Heeft u een fout opgemerkt in routebeschrijving of informatieve teksten: Laat het ons s.v.p. weten via mailadres: ommetjes@ivn-s-hertogenbosch.nl.

- START VVV-kantoor, Markt 77
- A het oude stadhuis
- B het nieuwe stadskantoor
- C bastion Oranje
- D bastion Vught
- E bastion Maria
- F stadspark Mariënborg
- G bolwerk St. Jan
- H Jeroen Boschtuin
- I St. Janskathedraal
- J Casinotuin
- K bastion Baselaar en Parkeergarage St. Jan
- L bastion St. Antonie
- M Zuiderpark
- N Parade
- O kerkplein (Kerkstraat)